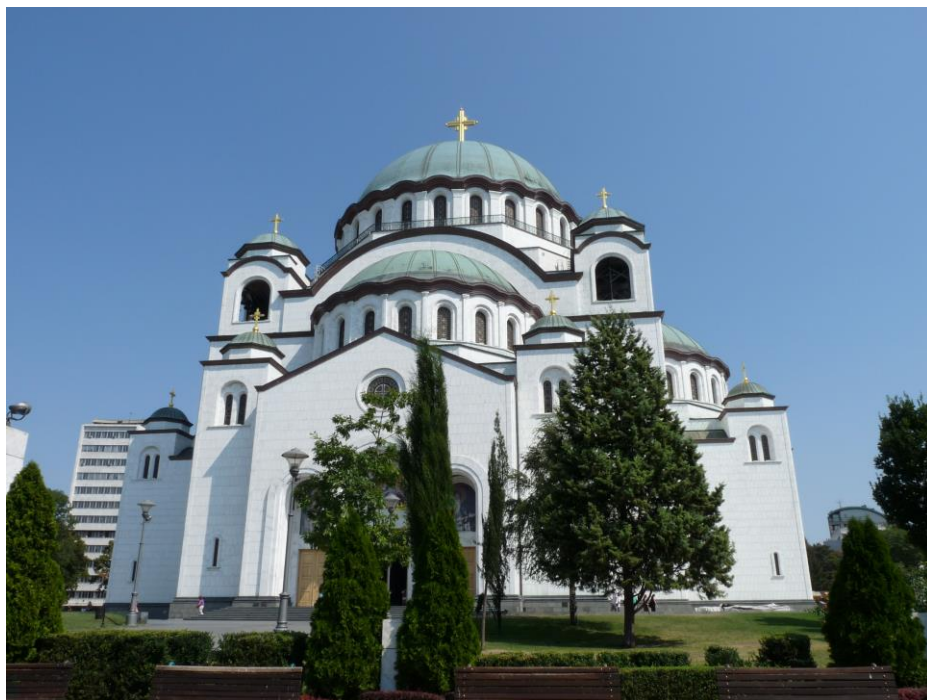
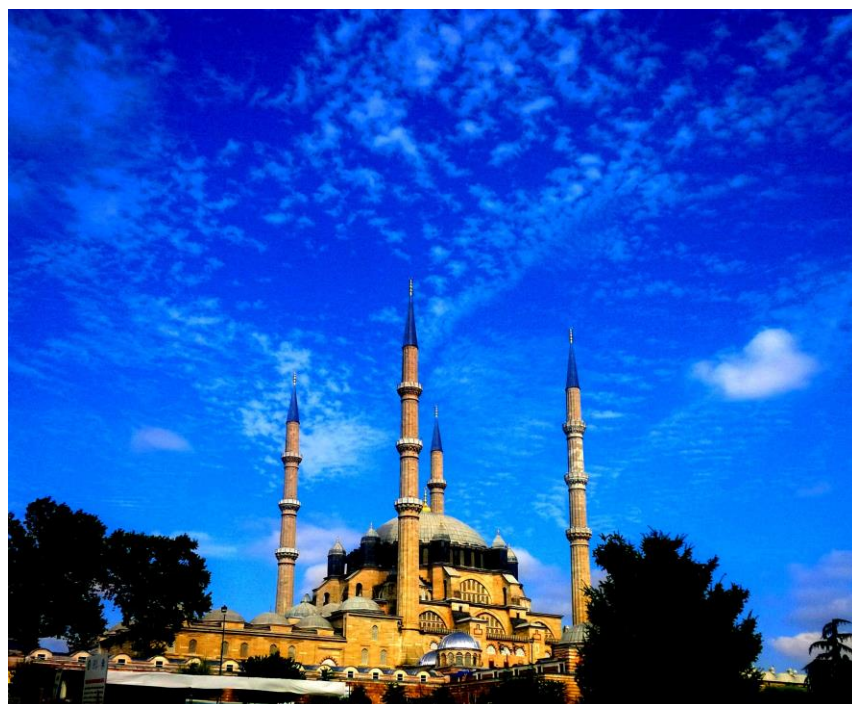

БАЛКАНИТЕ: СРЕЩИ И ПОЛИТИКИ

Църквата „Св. Сава”, Сърбия, Белград, сн. Симона Кръчмарова

Одрин, джамията „Селимие“, сн. Борислава Иванова

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ: „ПЪТЕКАЗАТЕЛ ЗА БЪЛГАРИЯ“ В ПИСМОВНИКА НА ХРИСТАКИ ПАВЛОВИЧ ОТ 1835 Г.

*Надежда Александрова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

Задачата на този текст е да отчете мястото на една учебна книга от зората на българската просветна дейности през 19. век, произлязла вследствие на преплитането на културни и търговски връзки между представители на различни общности и класи в Османската империя. Става дума за първия печатен пътеуказател, съдържащ спирките на пощенските станции в региона от Османската империя, които авторът нарича „Болгария“. „Пътеказател за Болгария“ е отпечатан в един от първите ръководства за писане на писма, назован „Писменник общополезен“ от 1835 г. Той е дело на свищовския учител Христки Павлович. С книгата си българският автор желае да доведе до знанието на широка група читатели ползите от воденето на кореспонденция според нов и установен вече у съседите ни етикет на общуване. Адаптирайки модели на писма от вероятни сръбски и гръцки източници, Павлович решава, че книгата би била още по-полезна, ако съдържа разписанията на разнасянето на писмата. За да извърши тази дейност, Христки Павлович се възползва от гръцки образци в жанра. Те най-вероятно са основани върху османски административни маршрути на придвижване, калкулирани в часове и обслужвани още в ранно османския период от конници, наречени „татари“. Този превод от гръцки е по-скоро побългаряване не само заради имената на населените места, но и заради използването на консолидиращия топоним „Болгария“.

Ключови думи: Преплетени истории, писма, учебници, татари, търговия, пътища, параходно корабоплаване, Османска империя, България

The paper presents early examples of cultural entanglement between intellectuals and merchants exhibited in a textbook, designed as a letter-writing manual. It is written in 1835 by the Bulgarian scholar Hristaki Pavlovich. The unique characteristic of this book is the integration of part, dedicated to a the schedule of the post service that existed in its premodern way across the Ottoman lands – calculated in hours and provided by horsemen, the so called “tatars”. The most probable source for this useful schedule is a Greek book of road schedules, yet in the Bulgarian textbook the schedules are adapted skillfully to become intelligible for the Bulgarian readers. Besides the cuts in the road trajectories and the change of recognizable topoi, the most interesting feature of this fragment is that it mentions “Bulgaria” as a unifying framework for all road schedules. In my opinion both the letter-writing manual

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

and its road schedule present an early case of development of awareness of the need of adaptation of already existing concepts and useful books to the newly born communal needs of the Bulgarians.

Keywords: Entangled histories, letters, textbooks, tatars, trade, roads, steamships, Ottoman empire, Bulgaria

Както е известно, “Писменник общополезен за секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст” на Христаки Павлович е един от двата първи печатни писмовника в нашата книжнина. Заедно с произведението на Неофит Бозвели “Славянобългарский предручний послателник” и двете книги с инструкции и модели за писане на писма излизат през 1835 г. в сръбски типографии (Белград и Крагуевац). Подобията продължават, тъй като и двата писмовника служат в педагогическата дейност на свищовските училища, където авторите им са преподавали; и в двете съчинения е заложена тенденцията чрез усвояването на нормативи във воденето на кореспонденция да се култивират норми за взаимоотношенията между българи *от секаков чин и подлог* и да се улесни общуването *in absentia*. Има обаче една голяма разлика между двата писмовника от 1835 г., както и между писмовника на Христаки Павлович и всички останали български книги с подобно съдържание през XIX век. Тя е, че в нея авторът за пръв път отпечатва на български език указател за пътищата на разпространението на писмата във вътрешността на Османската империя. В него Христаки Павлович подбира онези маршрути, които според него обхващат „България“ и които в най-голяма степен ще помогнат на „нашите млади да писуват писма за всичките потреби и обстоятелства в человеческий живот“.¹ Обект на настоящото изложение е именно този „Пътеказател за България“. Неговото пълно наименование е “Путеказатель, който казува в България пътищата и по пътищата местата сос часове”. Той фигурира в книгата на Христаки Павлович като последна част от произведението и се намира току преди съдържанието и списъка със спомоществувателите (от стр. 64 до стр. 78). Малцина са изследователите, които са обръщали внимание на този ценен и рядък за българската култура набор от топоси и

¹Това и всички следващи цитирания са по оригиналното издание: **Павлович, Хр.** Писменник общополезен на секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешния писмописателен способ от Христаки П. Дупничанина, учителя в Славено-елинското в Сищов училище, който сега перво на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С.[свищовлия] В Белграде: У Княжеско-Сербской типографии, 1835-б.а.

времето за тяхното достигане.² Настоящото изследване се опира на твърдението, че прекият източник на „Пътеказател за България“ е от гръцки произход (Иречек 1932:154-157). То разсъждава за иновативната стратегия на компилатора Павлович да обърне посоките на пътя и да подбере онези маршрути, които според него попадат в ареала на въображаемото българско пространство. Ползите от този пътеуказател ще се разгледат в светлината на развитието на епистоларната комуникация между българите и новите стандарти в отношенията, които тя задава. Уместността на добавянето на такъв раздел към „Писменник общополезен“ в онзи исторически момент е в унисон с развитието на парното корабоплаване по река Дунав и ролята на свищовското пристанище в търговския и културен обмен от бреговете на реката към вътрешността на Османската империя.

Пътят наобратно – източници

В началото на описанието на тази част от писмовника е редно да представим накратко съдържанието на пътеуказателя, след което ще потърсим произхода му и ще наблегнем на приноса на Христати Павлович за адаптирането на информацията към прагматичните функции на четивото, което е прицелено към най-широка група читатели.

„Пътеказател за България“ съдържа 13 пътни маршрута:

1. От Рушчук до Цариград (104 часа),
2. от Рушчук до (през Ени заара) доЕдрене (51 и ½ часа),
3. друг път от Русчук до Едрене през Карнобат и по цариградския път (65 часа),
4. от Рушчук до Филибе (59 ½ часа),
5. от Сищов до Едрене (59 ½ часа),
6. друг път от от Свищов до Едрене през Демир капия и Силимна (56 ½ часа)
7. от Сищов до Филибе в съчетание между одринския и рушчушкия път от Казанлък нататък (54 ½ часа),
8. от Видин до Едрене (91 часа),
9. от Нишш до Бели град (47 ½ часа) ,
10. от Нишш до Едрене през София и Филибе (90 ¾ часа),
11. от Скопия или Ускюп до Филибе (69 часа),
12. от Скопия до Цариград през Серрес (142 ½ часа),
13. от Татар Пазарджик до Едрене през Казанлък (54 часа).

² Благодаря на Надя Данова за предоставената информация за предходни гръцки Пътеказатели, чрез които да извърша детайлното сравнение между по-ранните книги с такова съдържание и кратката версия на Пътеказател в писмовника на Христати Павлович. – б.а.

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

В по-горния списък са събрани само сумите от часовете за придвижване от началната до крайната точка на всеки от тези тринадесет маршрута, като са пропуснати всички онези десетки места, през които пътникът/куриерът преминава, докато стигне крайната си цел. Разстоянието между отделните отсечки, измерено в часове, варира от един до дванадесет часа, като се предполага, че отсечките бележат разстояние между две пътни станции, което е преминато на кон от куриер или чрез пощенска кола. Всъщност не са дадени имена на конкретни пътни станции, рядкост са и споменатите ханове (като например „Страшен хан“, отстоящ на 14 часа от Скопие и на 7 от Куманово, за който ще стане дума по-късно). Указани са просто съществуващите населени места, в които куриерът има условия да смени своя кон, да пренощува, да събере пратките от съответното място и да продължи пътя си.³ Още от XVI век за целите на държавните дела се прави опит за обособяване на т.нар. „мензилханета“, които впоследствие приемат и изпращат не само куриерите на султанската поща (т.нар. *улаци* или *татарци*), но и всички куриери, които могат да заплатят за услугата да ползват подслон и жива сила, за да доставят пратката си. Административни османски документи показват, че са съществували таблици за изчислението на отстоянието между мензилханетата, които са били в зависимост от заплащането и стопанисването на пътните станции (Антонов 2004: 127-144, Антонов 2012: 112-140). Престоят и грижата за конете и куриерите се заплаща, като важна особеност е, че заплащането е тарифирано за час езда с нает от куриера кон (10 пълни акчета). Затова е от извънредна важност разстоянието между отделните пунктове по пътя на пратките да бъде уточнявано в часове, а не в мерки за разстояние. Така не само всеки, който пътува, но и всеки, който праща пратка по куриер до населено място по трасето на главните пътища в империята, може да си даде приблизителна сметка за времето на превозването на пощата, но и за разходите, които ще направи, наемайки куриер.

В този смисъл, обяснението, че маршрутите в пътеуказателя на Христати Павлович са отбелязани в часове отстояние от място до място, не може да се обвърже само с

³Грижата за транспорта, който носи приход на мензилхането и който нарежда коня по-горе от пътника, е отразена и в забележителното описание на Иван Богоров за хана в неговия пътепис. „Обикновено в подобни заведения съдържателите печелят повече от питието, чото често ся случавя на много места пътникът да намери вино и ракия нежели хляб. Икрамът (почетта), който правят ханджиите на своите гости е отреден само за ония пътници, които пътуват с свои коние, че според казванието първите ханове били направени за коние, а не за чловеци“. (Богоров 2001: 7)

антропологическото обяснение на традиционните разбирания на хората за измерването на прекосено пространство по индикациите на слънцето, часовете на денонощието, месеците и сезоните. При този тип придвижване в сила влизат и икономическите аспекти на установените в империята начини да се обезпечи и финансира доставянето на пратки. Прави впечатление, че часовете на пътуване в пътеуказателя на Христатики Павлович са закръглени до цял, половин или четвърт час. Обаче едва ли в действителност пътуването от точка до точка има винаги такова времетраене по смисъла и на народния опит, събран в пословицата: „Път време няма.“ Придвижването и свързаните с него пътни разходи при прекосяването на терени са зависими от всякакви препятствия по пътя на куриерите – военни действия, труднодостъпни планински местности при преминаването на Балкана, природни условия, състоянието на конете, движението в група с други спътници и др. Пътеписите на чужди пътешественици и отчетите на дипломати в империята съдържат подобни описания на забавяне на кореспонденцията, поради някои от гореизброените причини.

Това обяснение за естеството на транспортирането на пратки в Османската империя до модернизирването на пощенските услуги през 40-те години на XIX век намира отражение не само в българския вариант на „Пътеказател за България“ от Христатики Павлович, а и в предходни справочници с такова съдържание. Това са пътеуказатели, примери за които срещаме и в по-ранни османски документи, както и в ръкописни и печатни варианти на гръцки език (т.нар. *δρομοδείκτης*).⁴ След направени сравнения между маршрутите в „Пътеказател за България“ и тези в преведените османски документи и в един гръцки пътеуказател, се установи, че часовете на придвижване и последователността на изброените населени места в гръцките печатни издания и българското съкратено издание на пътеуказател по едни и същи маршрути съвпадат. Тези от османския документ са по-ранни по време и съвпадат в някои участъци, но не напълно, като най-близо до по-късните варианти стоят отбелязаните „отклонения“ от главните пътища. За подобен тип сравнение, разбира се, е нужен доста по-солиден компаративистичен материал, но все пак въз основа на наличния смятаме, че дори основните и по-стари източници да са с

⁴Сравнението направихме по приложението на текста на Александър Антонов и по гръцкото издание от 1829 г. отпечатано във Венеция, от колекцията на НБКМ. Вж. Δρομοδείκτης των ακολούθων οκτώ μερών. Μεθ' αξιολόγων υποσημειώσεων του καθενός μέρους. Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας και Θράκης. Εν Βενετία: Παρά Μιχαήλω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1829. σ. 2 λ. +48+2 λ. НБКМ-БИА, R. гр.829.7

османски произход, то конкретните източници за българския пътеуказател са гръцки. По тази причина не можем да се съгласим с онези изследователи, които твърдят, че последната част от книгата е оригинална (Константинова 2002: 32). Тя може да се счита за такава само ако приемем, че адаптацията на българския автор са толкова големи, че да изменят смисъла на написаното, което не можем да твърдим при такова сериозно съвпадение на топоними и последователност от часове между тях по почти идентични маршрути.

При валидирането на нашата хипотеза и в опит да уточним докъде се простира адаптацията в творческата практика на Христати Павлович се запознахме и с неговия учебник по география, останал в ръкопис. При сравнение с ръкописа на „Землеописание“⁵, установявахме дали използваната пътна информация е почерпена, или внедрена в проекта за учебник на Павлович, останал нереализиран поради смъртта му. Установи се, че в случая със землеописанието по-скоро става дума за превод и адаптация, но този път от руски език,⁶ отколкото за принос на географа Павлович към пътищата в България. С оглед на тенденцията да се превеждат писмовници от гръцки, е налице и версията настоящият писмовник, част от който е „Пътеказател за България“, също да съдържа в себе си части от по-ранен гръцки писмовник, който Христати Павлович е използвал при своето собствено обучение или в работата си като учител в словено-елинското училище в Свищов.⁷ В крайна сметка може да се обобщи, че принципът на адаптацията и компилацията на предходни учебни книги и справочници е наличен в творческата практика на Христати Павлович по отношение и на писмовника му, и на землеописанието му, а и в частност на пътеуказателя, поместен в писмовника. Интересното в случая е докъде е използвана готовата информация и в кои моменти на текста се проявява личното намерение на автора да пригоди пътеуказателя си към българските читатели.

⁵ НБКМ-БИА, II В 925.

⁶Хипотезата, че източникът на превод на „Землеописание“ е руски учебник по география, се основава на стилистичен анализ на езика на превода, включващ лексикални особености, неологизми с терминологично съдържание от областта на физиката и астрономията, синтактични конструкции, употреба на падежни окончания изцяло в унисон със състоянието на руския език от същия период. -б.а.

⁷Предполага се, че като подход и в предприетата категоризация на видовете писма и намерения писмовникът на Павлович има за образец писмовникът на Димитриос Дарварис от 1808. (Loukidou-Mavridou, D., Papadrianos 1980: 211-226.

Още на пръв погледа се вижда, че повечето от маршрутите (9) свързват пристанищни градове по река Дунав със столицата на империята Цариград или с Одрин, който от своя страна пък стои на пътя за Цариград. За дунавските пристанища и връзката им с вилаетски градове или по-големи центрове на стопанска дейност са посочени даже по няколко маршрута – така е с пътищата от Русе до Одрин и Цариград, и от Свищов до Одрин. Наистина има и маршрути, които обхващат само сушата във вътрешността. Те са четири – от Скопие до Цариград, от Скопие до Пловдив, от Ниш до Одрин и от Татар Пазарджик до Одрин. Основните разлики между разгледаните по-ранни гръцки пътеуказатели и българския на Христати Павлович са три - той сменя посоките на пътя; съкращава маршрутите до пределите на Дунава; добавя един маршрут, като го изважда от калкулацията на по-дълъг път. Има и още една интересна особеност и тя е следствие от познатия способ при преводите от този исторически период – побългаряването. В този случай се побългаряват топоними. Многозвучието им представлява проблем за преводача, тъй като понякога едно и също населено място има название на турски, на гръцки и на български. Отделно от това в гръцка транслитерация някои български или турски имена звучат променени. А отгоре на всичко, в тази топонимна какофония се добавя и неправилно определен аналог, преиначен от Христати Павлович по етимологично подобие с българска дума.

Нека да се спрем на тези особености на пътеуказателя в писмовника на Павлович. При всички проучени по-ранни пътеуказатели, включително и в примера за гръцки пътеуказател от 1826 г., приведен от Константин Иречек, началната точка за маршрутите в Тракия и Македония са градовете Константинопол, Одрин, Пловдив. В адаптацията на българския книжовник всички пътища водят до Цариград, Филибе или Едрене, но започват от селища като Татар Пазарджик, Скопие, Ниш, а най-вече от градове-пристанища на река Дунав – Белград, Видин, Свищов, Русчук. Самият автор на писмовника не представя своя подход при обработване на информацията за местата и часовете и посочва като основна ръководна цел на своето произведение утилитарността, полезността на всички включени раздели и примери за българите. Така стигаме да заключението за представянето на пристанищата по Дунав – Белград, Видин, Свищов и Русчук като за важни отправни точки на търговията със столицата и градовете в Тракия и съответно на комуникацията, която способства тази търговия.

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

За да направи тези пристанищни градове по поречието на Дунав отправна точка на своите маршрути, Христки Павлович всъщност съкращава идентичните маршрути от гръцкия указател, който ползва. Така в гръцкото издание пътищата са от Константинопол до Букурещ или до Виена, или от Одрин до Букурещ, Белград или Виена, а в българския им вариант часовете в последните участъци отвъд Дунав са извадени от общата сума на часовете, която иначе съвсем точно отговаря на тази в гръцките пътеуказатели. Отделно от това Христки Павлович включва един допълнителен маршрут в тринадесетте, който не е наличен в проверените гръцки пътеуказатели. Това е маршрутът Ниш-Белград. Може отново да се твърди, че часовете са просто извадени от тези на по-дългия маршрут Константинопол – Белград – Виена, защото отстоянията съвпадат. Причините да се изведе този маршрут отделно трябва да се търсят в полезността, която знанието за пътя ще донесе на читателите. А според списъка със спомоществувателите в голямата си част те са търговци от селища в днешна Западна България, Сърбия или Македония.

Като последен по ред, но не и по важност, е въпросът за названията на селищата. Прави впечатление името на споменатия „Страшен хан“ в маршрута от Скопие за Пловдив. Проверката в гръцките източници показва, че названието „Страшен хан“ е неточен превод от гръцкото име на града Страцин, който е отбелязан в гръцките източници като Страсин хан. Само смяната на една беззвучна съгласна с друга е изменила и представата за мястото. Христки Павлович явно не се е досетил за наличието на това място и е решил по свое усмотрение да промени гръцкия топоним с нещо разбираемо за читателите. Ханът е място, през което преминават какви ли не странници, тръгнали по свой кяр, не е чудно ханът да е „страшен“, заради труднодостъпната местност или заради лоша слава, създадена от посетителите му. Примерът с този топоним ясно показва, че дори при преводите на справочна литература, в което фактичността, точността и табличният вид доминират над творчеството при превода, се наблюдава ефектът от капаните на езика и склонността на автора към адаптация на преведеното съобразно приемащия език и култура. Компиляцията на чужди източници, адаптацията на материала и личният принос на книжовника са характерни както за пътеуказателя, така и за „Писменник общополезен“ като цяло.

„Писменник общополезен“ в контекста на ранните опити за конструиране на българска идентичност

Преди появата на печатните писмовници на български език сред просветените списователи съществуват ръкописни писмовници, а също и гръцки епистоларии, които елинизирани първи български просветители употребяват за нуждите на комуникацията си в учителското или духовническото съсловие. В допълнение може да се каже, че за воденето на административна кореспонденция в Османската империя служат и т.нар. *инши*. Нямаме сериозни доказателства доколко са били ползвани от създаващата се българска интелигенция до момента, когато в печатницата на Дунавския вилает не се отпечатва ръководство, което да адаптира текстовете на иншите към нуждите и на българските ползватели и с предговора си да даде заявка за нуждите на българите да познават условностите на този тип административна и търговска кореспонденция (Попов и Чорапчиев 1868, Стайнова: 1974: 87-106).

Практиката писмовникът да бъде подвързван с други съчинения, потребни за учението и търговската дейност не е нова. В повечето ръкописни писмовници също е използван подобен сборников принцип. Обикновено обаче писмовникът се комбинира в едно книжно тяло с учебник по аритметика или с пасхалия (Райков и колектив 1994: 446).

Като композиция първият печатен писмовник на Христати Павлович не прави изключение с включването на няколко типа текстове в себе си. Авторът е новатор в съчетаването на писмовник с пътеуказател, но той всъщност е новатор и с отпечатването на първия учебник по аритметика, който по употреба се нарежда на второ място сред „Буквара с различни поучения“ на Петър Берон от 1824 г (Георгиева и колектив 1989: 132). Без да са напълно оригинални книги, тези учебници и ръководства, включително и „Пътеказател за България“, показват далновидността и умелостта на Павлович да използва вече утвърдени практики на компилиране, но и да ги приспособи към нуждите на българското образование и търговия от 30-те години на XIX век. В унисон с казаното от изследователи на писмовниците като Румяна Дамянова и Дочо Леков, може да се твърди, че този труд на Христати Павлович има прагматични цели за писане на „ясни и удобопонятливи писма“ (Дамянова 1995: 13, Леков 1993: 135-158).

Освен това той се явява признак за усилването на писменото общуване между българите, което налага познаването на нормите за кореспондиране, а заедно с тях и

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

основни реторически принципи на изказването. И като подбор на образците, и в композиционно отношение книгата последователно следва указания от автора в предговора приоритет – да се разкрият ползите и нуждите от познаването на „секокав род писма на сичките потреби и обстоятелства в човеческий живот“. Като част от тази общополезност се считат примерите от търговска кореспонденция, образците за водене на финансов отчет и не на последно място „пътеказателя“. Частите перфектно кореспондират със заложената в заглавието общополезност за всеки – малките ще се учат на реторика, почит, спазване на йерархиите, семейни и търговски отношения в обкръжаващия ги свят. Големите – търговците от свищовските маази и дюкяни (а и не само тамошните), ще ползват тънката книга от 85 страници, за да си помагат с образци за сключване на търговски сделки, като ръководство за финансов отчет и като справочник за местата, през които минава пътник, стока или писмо от граничните места на империята, през големите градове в Тракия – Пловдив и Одрин, към столицата Цариград.

Предговорът на писмовника съдържа целите на книгата и е разработен в духа на Петър-Бероновия знаков предговор на Рибния буквар и силно напомня на втория оригинален предговор на Паисиевата „История славянобългарска“. Идентична е реторическата постановка на изказването. Първо се изтъква полезността на предмета на книгата, в случая на писмата. След това се споделя, че сред българите няма още подобна книга, която да „смисли горките деца“. Във финала се явява фигурата на автора, който исполински застава пред читателите, поемайки отговорността пръв да напише такова четиво на български език.

Предисловието на писмовника на Христати Павлович е оригинален текст, който цели да изтъкне „общополезността“ на книгата, според избраното ѝ заглавие. Първата му част акцентира върху полезността на общуването чрез писма, а втората пояснява как всички части на книгата ще помогнат на читателите в учението и живота им. Книгата е отговор на промяна на порядките в общуването. Сравнява се миналото време, когато дадената дума е била достатъчна с днешния ден, когато се вярва повече на написаното – „Сега се търсят Свидетелства или Рукописания, Доказателства: сега се търсят Завети, Съгласия и уречения.“ В последния абзац на текста е споменато и включването на „Путекзатель за България-та“, притурен защото е „весма полезен“, което Павлович явно смята за очевидно, тъй като не се впуска в други обяснения на мотивите си, а приканва

всеки сам да „го познае и да разбере“. Чрез примери в началото на предисловието са изведени случаите, когато човек се ангажира в режим на епистоларна комуникация с всичките ѝ присъщи характеристики известни още от античността – дистанция между участниците, текст с информативна функция, транспортиран между отдалечени в пространството отправител и получател; заместител на устното слово между двама събеседници, при който писмената форма позволява да се подберат най-адекватните формули за предаване на посланието.⁸ Важна за анализа на някои от намеренията и промените и в самия пътеуказател е втората част на предисловието, където се разширява кръгът на ползвателите по пол („мъжко и женско без изятие“), по занятие („торговец, художник и секой просто човек“), но се уточнява, че те ще са българи.

Неколкократно е изразено отношението към състоянието на учебните книги в „нашата зловещна България“ и за трудностите в „Българското училище“. Във финала принадлежността на автора е заявена сякаш „по паисиевски“: „Сичкото за полза и прилежание на мой-а Българский род писах“. След тази редица от декларации на прицеленост към единородците българи и предвид описаните по-рано промени при адаптацията на предходни пътеуказатели, считаме, че съкращението на маршрутите в „Пътеуказател за България“ и промяната в посоките им от периферията към столицата на империята е извършено със съзнанието за ползите на книгата именно за българите, и по-специално за българските търговци и писмописци, които живеят в населени места с налична българска общност или които пътуват по „България-та“.

В духа на началното сравнение между излезлите през 1835 г. учебници, можем да сравним не само писмовниците на Христати Павлович и на Неофит Бозвели (все за свищовските училища), а пътеуказателят на Павлович и „Краткое политическое землеописание“ – пета част от „Славянобългарско детовотство“ на Неофит Бозвели. Ако сравнението тече в такава посока, пространството „България“ ще бъде налично и в двете книги, показвайки ангажимент към внедряването на знанието за българите сред учениците и читателите като цяло. Землеописанието описва кои са границите на България, в кои места в империята живеят българи, какъв брой, какъв поминък и какъв характер имат тези българи. При пътеуказателя няма демографски данни и характериология, но заглавието

⁸Навлезем ли в сферата на определенията, се сблъскваме с истинска епистоларна пандемия от писма и определения. За тях разказва в книгата си Маргарита Серафимова. (Серафимова 2001: 13).

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

сочи, че се чертаят траектории на местата в „България-та“ – селища, където живеят българи, и (или) между които българите установяват епистоларни отношения.

По повод на установяването на такива отношения и примерите за писма в писмовника на Христки Павлович се забеляза една интересна особеност. Както в първия раздел на книгата („Общи и обикновени писма“), така и във втория („Разни търговски писма и някои нужди за търговството и в човеческият живот“) присъстват множество имена на отправители и получатели, сред които е и това на самия Павлович, на неговите синове Димитър и Николай, а и на много други реални личности. Предполагаме, че писмата са автентични, вероятно само редактирани от Павлович, и че са събирани за целите на писмовника. Прави впечатление, че сред общите и обикновени писма адресати или получатели често са хора, с длъжности в Княжеската Сръбска типография, където е печатана книгата. Срещаме името „Петър Карамаркович, словослагател у княж.С.Т.“, „Димитрий Живкович, словослагател у княж. С.Т.“, „Йован Вунич, щампар у княж. С.Т.“ При търговските писма пък за образци, адресати и получатели на писмата фигурират имена на някои от най-едрите търговци от онова време – Станчоогу от Свищов, Вълко Чалъков от Пловдив, Христо Пулиев в Карлово. Възможно е за първата част на писмовника работниците в сръбската типография да са допринесли със свои авторски писма към проекта, който се ръководи от Христки Павлович, но е редактиран и отпечатан в Белград от неговия шурий Яков Илиевич, „престоялия и изправил“ текста. Дали заради реклама, или с надеждата за широкото разпространение на самата книга, в частта с търговските писма Христки Павлович използва имената на истински български търговци, а не фиктивни лица. Той им задава роли на участници в търговската кореспонденция. Ако приемем, че писмата-образци в писмовника на Христки Павлович са в голямата си част автентични, това още повече усложнява отношението между адаптация и оригиналност на текста. Така в типовете писма, титлографиите и дефинициите има превод от ранни писмовници, но в конкретните примери и в предговора има оригинален принос. Аналогично в пътеуказателя маршрутите и броя на часовете са преводни, докато измененията на посоките и съкращенията, както и някои от топонимите са адаптирани за българските читатели.

Предназначение и ползи на „Путеказател за България“ в писмовника на Христаки Павлович

След като за занимахме с източниците за първия български пътеуказател и го разгледахме в контекста на един от първите български печатни писмовници, в последната част на текста ще изложим и мнението си защо тъкмо в този момент и в това населено място – Свищов, българският книжовник решава да „притури“ пътеуказател към писмовника. Именно в изследванията за стопанския подем на Свищов и дунавските селища като цяло се крие основанието за поместването на такъв „Пътеказател за България“ в едно от първите печатни ръководства за писане на писма. Свищов се очертава като пристанище, удобно за пренасянето на пратки и търговия на юг към селища във вътрешността на Османската империя. Брегът на Дунава при този град представлява интерес за австрийската търговия и политика. Ландшафтният потенциал за функционирането на Свищовския бряг като удобно пристанище е регистриран в „Навигационна карта на Дунав“, издадена във Виена през 1789 г. В нея се казва, че брегът край Свищов е с дълбок „грабен“ и е подходящ за акостиране на параходи и извършване на товаро-разтоварна дейност (Паскалева 1986; Петков 1947). Към него се насочва износът на стоки от Брашов, включващи и различни финансови схеми, а по данни от стопанската история на Свищов в по-късните десетилетия на XIX век до 1878 г. в търговията с Австро-Унгария той заема първо място по износ и второ по внос след Русе (Славев&Монев 1968: 68).

В периода, когато Христаки Павлович учителства в Свищов и подготвя за печат своите учебни книги, градът бележи подем. В трафика на пощенски услуги и клиенти започват лека полека да се включват чуждите, а по-късно и местни параходни дружества. През 1829 г. се създава Първа австрийска дунавска параходна компания (DDSG), която от 1834 г. започва да извършва плаване по Долен Дунав с два парахода. Същевременно от 1833 г. австрийската фирма с английски капитал „Лойд“ основава параходно дружество в Триест, което стопанисва трафика на австрийски параходи по Дунав. Дейността на това дружество по Дунав се разраства през 1836 г. По-късно започват да се поделят маршрутите на Дунавски и Морски, като в морския започва да доминира Лойд с наличие и на специализирани кораби за пренасяне на поща, т. нар. Austrian Lloyd mail steamers (Ardeleanu 2014: 22-28).

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

Първоначално австрийците получават позволение да пренасят междудържава кореспонденция между Виена и Истанбул, за която в рамките на Османската империя са ползвани специалните куриери – татари, придружавани от еничари. Впоследствие австрийски и английски търговци започват да ползват услугите на частни разносвачи на османска територия, които подобно на татарите, или дори представяйки се за татари, са изпълнявали и частни поръчки. Така чуждите пощенски служби биват улеснени и от стартирането на парното корабоплаване и вече през 40-те години на века са в силна конкуренция с начеващата своята дейност османска имперска поща (1841 г.).⁹ Въпреки създалия се конкурентен климат, австрийските пощенски услуги продължават да доминират в сухопътните маршрути и те на свой ред ползват маршрутите, уточнени в „Пътеказател за България“. Но за търговски и пътнически превози превес вземат морските и речните пътища, особено когато в експлоатация влиза и железопътната линия Русе-Варна (Vezenkov 2016: 248-249).

Издаването на „Писменник общополезен“ през 1835 г., сглобен заедно с „Пътеказател за България“, ще да е било навременен акт на помощ за търговията на българите и за обучението на „нашите млади“ къмто тази дейност в Свищовските училища. За интереса към книгата говори списъкът със спомоществуватели, заявили 83 книги. Те са главно от селищата в днешна Централна и Западна България – Свищов, Зимник, Кюстендил, Самоков, Рилски манастир, Видин, Хилендар, Плевен. Измежду имената се забелязват светски и духовни лица, търговци, учители, свещеници, монаси. Тази книга има функциите както на ръководство за кореспондиране „сос современен способ“, но и на актуален и приложим справочник на стопанските контакти, които един (бъдещ или настоящ) търговец, притежател на книгата, извършва.

В една своя статия Дочо Леков причислява писмовника на Христки Павлович към изданията, в които вниманието е насочено предимно към практическата цел на изданието, но че проблемите на езика, на литературната култура и европейската епистоларна традиция не са застъпени. Наистина това е в сила по отношение на този писмовник, а в по-малка степен важи и за този на Неофит Бозвели от същата година – в който има по-сериозно застъпени познания по реторика – понятия за слог, за структура на писмото и

⁹ От 1739 г. Австрия получава право да използва и собствени пощенски агенти, Русия добива това право през 1783 г., а през XIX век пощенски служби и на други европейски сили започват да функционират в империята – френската – 1812 г., британската – 1832 г., гръцката – 1834 г. (Shaw, St., Show, E. 1977: 229).

писмените видове. Смятаме, че уникалните реторически стратегии на епистолярната комуникация с търговски характер в онзи исторически период на преход между устна и писмена „дума“, представят успешен пример за това как знанието за „Болгария-та“ и пътните станции в тази част на империята да бъде подчинено на утилитарни цели и същевременно да напомни на ученици и търговци тяхната принадлежност, защо не и да предложи побългарени версии на топоними, на видове кореспонденция и да направи известни по-издигнати книжари и търговци.

„Пътеказател за България“ е компилативен текст, прибавен за удобство на настоящи и бъдещи търговци, който вероятно покачва и интереса към „Писменник общополезен“ така, че той да се продаде по-добре сред заинтересованите читатели. Принципът на побългаряването в творческата практика на Христати Павлович и конкретно в този пътеказател трябва да бъде разбран двояко. От една страна, побългаряването е етап на развитието на преводаческата дейност у нас през този период и тъкмо този книжовник е пример за явлението с художествените си преводи. При „пътеказателя“ обаче се наблюдава как побългаряването е с цел да оформи у читателите и ползвателите представа за пространството, наречено „Болгария“, в което те могат да реализират своите епистолярни отношения и което могат да прекосяват по включените в книгата маршрути. Ръководството за писане на писма и пътеказателят в него показват как справочната и учебна литература съдействат за запознаването с топоними, за циркулацията на етноними и за изобретяването на българска идентичност, като същевременно са индикатор за развитието на системата на транспорт и комуникации в Османската империя през XIX век.

Библиография

- Антонов 2004:* Антонов Ал. Времето е пари. Османската куриерска служба в края на XVII и през XVIII век. - В: Пари, думи, памет. Под. ред. Заимова, Р., Аретов, Н. София: Кралица Маб, 2004, 127-144.
- Антонов 2012:* Антонов Ал. Османски документи от XVI, XVII и XVIII в. за пътните станции и куриерската служба по диагоналния път (Orta kol). – *Medievalia*, 5/2012, 112-140.

ПРЕПЛЕТЕНИТЕ ПЪТИЩА НА КУЛТУРНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ...

- Богоров 2001*: Богоров, И. Ив. *Няколко дена разходка по българските места*. София: Издателство на БАН, 2001.
- Георгиева и колектив 1989*: Георгиева, Е. , Жерев, Ст., Станков, В. Съст. *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, 1989, 132.
- Дамянова 1995*: Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. Шумен: Глаукс, 1995.
- Иречек 1932*: Иречек, К. *Военният път от Белград до Цариград и балканските проходи – БИБ*, 4/1932, 154-157.
- Константинова*: Константинова Г. *Книжовната дейност на Христати Павлович през 30-те и 40-те години на XIX век*. Свищов: Фондация А.Константинов, 2002.
- Леков 1993*: Леков, Д. *Риториките в българското училище, литература и култура. – В: Българска възрожденска литература*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993, 135-158.
- Павлович 1835*: Павлович, Хр. *Писменник общеполезен на секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешния писмописателен способ от Христати П. Дупничанина, учителя в Славено-елинското в Сищов училище, който сега перво на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С.[свищовлия] В Белграде: У Княжеско-Сербской типографии, 1835.*
- Паскалева 1986*: Паскалева, В. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII-XIX век*. София: Издателство на БАН, 1986.
- Петков 1947*: Петков, И. *Дунав и българското крайбрежие*. Свищов: Печатница „Цвят“, 1947.
- Попов, Чорапчиев 1868*: Попов, С., Ив. Чорапчиев. *Турско-български писмовник, нареден от С. Д. Попов и Ив. П. Чорапчиев*. Издание първо в печатницата на Дунавска област, 1868.
- Серафимова 2001*: Серафимова, М. *Писмото и романът*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Славев, Монеv 1968*: Славев, Сл., В. Монеv. *Стопанско и географско развитие и търговски връзки на Свищов от края на XVIII до началото на XX век. – Годишник на ВФСИ, кн.33/1968, 68.*

- Стайнова 1974*: Стайнова, М. Към въпроса за османския епистолярен жанр. – *Studia Balcanica* 8/1974, 87-106.
- Райков и колектив 1994*: Райков, Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклаш, Хр. Кодов. Съст. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора, София: СИБАЛ, 1994, стр.446.
- Ardeleanu 2014*: Ardeleanu, C. International Trade and the Diplomacy at the Lower Danube: The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean war (1829-1853). Braila, 2014, 22-28.
- Μιχαήλω Γλυκεΐ 1829*: Μιχαήλω Γλυκεΐ. Δρομοδείκτης των ακολούθων οκτώ μερών. Μεθ' αξιολόγων υποσημειώσεων του καθενός μέρους. Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας και Θράκης. Εν Βενετία: Παρά Μιχαήλω Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1829.
- Loukidou- Mavridou, Papadrianos.1980*: Loukidou- Mavridou, D., I. Papadrianos. Dimitrios Darvaris: sa contribution à l' évolution littéraire bulgare. – Α'ΕλληνοβουλγαρικόΣυμπόσιο. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη: ΊδρυμαΜελετώνΧερσονήσουτουΑΐμου, 1980, 211-226.
- Shaw, St., Show, E. 1977*: Shaw, St. and Show, E.. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2, Culmination of the Tanzimat – The reign of Abdulhamid II 1876-1908. London and New York, Cambridge University Press, 1977.
- Vezenkov 2016*: Vezenkov, Al. Entangled Geographies of the Balkans: The Boundaries of the Region and the Limits of the Discipline - In: *Entangled histories of the Balkans*, vol. IV. Leiden and New York, Brill, 2016, 248-249.